

Олена ЮРЧУК

кандидат філологічних наук, доцент
(ЖДУ імені Івана Франка)

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА: АНТИКОЛОНІАЛЬНИЙ ДИСКУРС У ЛІТЕРАТУРІ

Антиколоніалізм пов'язаний з активною позицією у національному питанні, що реалізується через опір імперському дискурсові й націленість на розвиток та відновлення національної культури. Він дозволяє порушити принцип, за яким колоніальне розуміється як маргінальне, те, що потребує захисту, від імені якого потрібно говорити.

Антиколоніальність оприявлюється двома рівнями: фізичним (визвольні змагання за незалежність країни) і духовним (спротив нав'язаним стереотипам та створення власних моделей розвитку рідної культури). В українській історії можемо виокремити кілька етапів антиколоніального руху: «боротьба за незалежність у добу Козаччини, національно-культурне відродження доби Романтизму (Харківський гурток романтиків, «Руська трійця», Кирило-Мефодіївське братство); мистецький ренесанс доби Модерну («Плеяда», «Молода Муза» та «Українська Хата»); національно-визвольні змагання часів Української народної республіки; «розстріляне відродження» в радянській Україні і «Празька школа» в еміграції; збройний опір ОУН-УПА; діяльність МУРу у повоєнній Німеччині; рух шістдесятників («задушене відродження»)» [1, с. 330].

Варто констатувати певну обмеженість антиколоніального дискурсу, що визначена двома факторами. По-перше, центральною ідеєю антиколоніального руху є опір, який стає причиною уникання тієї частини культури, що з ним не пов'язана, або трактуванням її як обмеженої і негативної, такої, що не має національного ядра. На нашу думку, саме цей тип мислення тривалий час не дозволяв у свідомості української інтелігенції віднайти для давньої культури належного місця. Механічна оцінка за принципом «потрібне – непотрібне» або «іманентне – неіманентне» вимагає досить обережного ставлення. По-друге, антиколоніалізм, попри свою опозиційність до колоніального дискурсу, неможливий без нього, а також глибинно занурений у ті структури, проти яких

бореться. Він не веде до «відцентровості» мислення, а продовжує обертатися навколо імперського центру як його апологет. Тому антиколоніалізм видається дієвим за умов перебування нації у колоніальних умовах, а не після проголошення її незалежності.

Частиною антиколоніальної моделі є ідея потреби міфологізації нації, яка реалізується через міфологізацію часу (залюблення у минулому й віра в краще майбутнє) та призначення інтелігенції (ідея месіянства). Якщо говорити про духовний рівень антиколоніалізму, то йому іманентне відкидання сучасного стану. Створюється парадоксальна ситуація, за якою опір відбувається тут і сьогодні, але не для сучасного етапу, а для майбутнього. Така націленість особливо характерна для українського антиколоніалізму. Можемо пояснювати це романтичною акцентуацією української свідомості. Та заглиблення в окреслені процеси вказує на присутність в українській психіці закріпленої орієнтації на програш, за яким цінність боротьби мотивується не нагальною потребою сьогодення (тому можна й програти), а ідеєю майбутнього «золотого віку».

Яскравим прикладом антиколоніальної моделі, що реалізується через літературу, є роман Р. Іваничука «Орда». Розглянемо текст на двох рівнях реалізації опозиційності щодо російського імперського дискурсу: заперечення версії О. Пушкіна як основоположної для російського розуміння подій української історії, пов'язаних із постаттю гетьмана Мазепи, та загалом стереотипів, нав'язаних імперією українцям за роки колоніального становища.

Р. Іваничук вдається до зображення не самої Полтавської битви, а подій після неї: втечі й смерті Мазепи, помсти російського царя. Ці події у свій час не «зацікавили» О. Пушкіна, адже характеризували Петра I не як благородного правителя, а як страшного тирана-садиста, який після перемоги над бунтівним гетьманом вдається до винищення українського народу. В Р. Іваничука цар та його піддані постають не європейцями, але азіатами. Романіст маркує їх сутність двома словами: «орда» й «москалі», у зображенні вдаючись до емоційно-принизливої лексики: «...орда вже ревіла моторошним ревінням, те страшне ревіння, що оскверняло Бога і людей, морозило кров у жилах...» [2, с. 249] – та натуралістичних

описів звірств ординців: «...закінчувався дикий содом: кого волокли в полон, обрубавши захопленим носи і вуха, жінок роздягали, шаблями відтинали перса, в животі піки встромлювали, козаків прив'язували до дощок і кидали з мурів у глибокий Сейм» [2, с. 250]. Продовжуючи традицію Т. Шевченка (наприклад, поема «Великий льох»), Р. Іванчук розуміє російське як антибоже, те, що призводить до омертвіння живого. Так, головний герой отець Єпіфанія, опинившись на боці Петра I, стає носієм смерті та нещастя, вражаючи ними всіх, із ким зводить його доля (поранення шведського короля, смерть самого Мазепи).

Опозиційність до тексту О. Пушкіна присутня в Р. Іванчука й на рівні характеристики центральної тріади образів: Мазепа – Мотря (дочка Кочубея) – цар Петро I. У цій тріаді чоловічі образи виписано як полярні. Українського гетьмана зображено як державного діяча, який намагається здобути свободу власному народу. Образ виписано в традиціях українського месіанізму: Мазепа переможений, але не скорений, помирає, не реалізувавши амбітні плани, але посіявши зерно бажання боротися у майбутньому. Російського царя показано як жорстоку людину, гіпертрофовано залюблену в катуванні. Автор подає непривабливий портрет Петра I, у якому поєднує риси й людини, й тварини, тим самим вказуючи на його анти-людську сутність (як видається Єпіфанієві, перед ним вовкулака): «Підстрибнула в царя верхня губа і так застигла, загнавши закручені кінці у широкі ніздрі, оскалилися білі клики...» [2, с. 263].

Мотря в «Орді» постає не хтивою любкою, наприкінці божевільною, як її зображав О. Пушкін, але свідомою своєї долі українкою, яка не тільки кохає Мазепу, а й поділяє його погляди на долю України. Вона діє за біблійним наказом Христа, за яким мала залишити батьків своїх і дім свій заради Нього, але в центрі Мотриних бажань – її рідний край, заради якого вона ладна йти на будь-яку жертву. Образом Мотрі Р. Іванчук продовжує галерею сильних українських жінок, започатковану ще Лесею Українкою, відмінність складає той момент, що якщо Лесині героїні боялися крові, то Мотря усвідомлює, що «це лише початок... Воля не може народитися в теплом зачіпку, вона завжди народжується в крові, тільки ми

ніколи не бачили, не зріли за близько смерть за волю...» [2, с. 255].

Антиколоніальність позиції Р. Іваничука реалізується не тільки через деконструювання міфу про зраду Мазепи, утверджену імперським поетом О. Пушкіним, але критикою Російської імперії у різні її періоди. Використовуючи давнє історичне тло, письменник зображує близьку його часові імперську дійсність – реалії Радянського Союзу. Радянський устрій прочитується в описі життя колонії карликів (інтернаціональність, заборона спілкування рідною мовою, надумані плани економічного зростання – заготівля нікому не потрібного піску, поклоніння вождям, фізичне покарання кожного, хто висловить сумнів у доцільності колоніального існування). Радянська дійсність найповніше маркована не так діями карликів, як вербально. Р. Іваничук вживає популярні в радянський період лексичні утворення: «Спіфаній швидко збагнув, що різнонаціональність карликів, зібравшись у міцну і спаяну дружбою інтернаціональну колонію, порозуміваються між собою московською мовою як засобом міжнаціонального спілкування, та щоб усім була зрозуміла його мова, він вживав для зв'язку менш зрозумілих понять одних і тих самих слів та словосполучень, серед яких найчастіше вирізнялися такі: «виконаємо і перевиконаємо», «покажемо світові перевагу нашого ладу», «крокуємо у світле майбутнє»...» [2, с. 318].

У розгорнутій історичній ретроспекції російської імперії: від Петра I до радянсько-комуністичного тоталітарного ладу номінація «карлик» вказує не так на фізичні вади, як духовні. Р. Іваничук доводить, що навіть висока на зріст людина, опинившись у ситуації пригноблення, погодившись на несвободне існування, стає духовним карликом. Автор вказує на складність позбуття в собі духовного карлика: «У вашій Малоросії ми залишимося навіть тоді, коли вона проголосить декларацію про незалежність. Ми вийдемо ордою в душі малоросів, вони полюблять рабство...» [2, с. 3233]. Його слова перегукуються з ідеєю О. Забужко, висловленою Миколою у «Польових дослідженнях з українського сексу», що бажання вирватися ще не означає звільнення від рабства.

У романі «Орда» Р. Іваничук вдається й до руйнування низки стереотипів, що виробилися в українців за час імперської залежності, серед них:

– добровільності входження народів до складу Російської імперії (зображення помсти Петра I та наступних дій його представників на території України);

– асоціації Росії з «рідною», «своюю» землею – ідея побратимства народів, що найчастіше приховує під собою страх перед сильнішим, нехай і «братнім» (з думок полковника Носа: «Чи ж то від чужинців можна чекати добра? А Москва, хоч і влізлива, зате своя, православна, та й хіба встоїмо ми перед Петром?» [2, с. 250]);

– корисності для поневоленої нації толерантності щодо імперії, аніж активної боротьби супроти неї («Бачив це полковник Ніс, і злобна втіха діймала його, що не тільки він допустився зради, а й оцей улюбленець Мазепи; їх поки що два, та буде більше – тих, що впору зрозуміли безглуздя й марність боротьби з царем; а може, вони з Єпіфанієм і не зрадники, а навпаки – рятівники свого народу?» [2, с. 252]). Дія цього стереотипу ставала виправданням братовбивству, зраді серед представників однієї нації, перетворювала зрадників Батьківщини на її національних героїв.

Попередньо зазначалося, що антиколоніальні тексти, попри вагомість їх опозиційного щодо імперського дискурсу, однак існують у тій самій системі координат, що й він. Це стосується й роману Р. Іваничука «Орда». Твір не мислимий поза колоніальним простором. У романі зі сторінки в сторінку пролонгується ідея потреби закріплення в історичній пам'яті моментів нищення українців. Складається враження, що українська нація може самовизначитися лише як нація мазохістів, що, пригадуючи свій біль, отримує силу для наступних зрушень. За таких умов виникає потреба постійного гноблення, з яким нація-мазохіст буде боротися й за рахунок якого розвиватиметься. Тобто кожного разу в антиколоніальному тексті спливає ідея потреби розвитку народу не заради самого себе, а супроти когось. До того ж ідея нації-мазохіста, який інакше не може, стає наступним виправданням власної неспроможності отримати й втримати незалежність за принципом – «ми не винні, нас стільки били»: (з молитви Єпіфанія) «Уціни нас, Всевишній, державністю розуму, ми не винні за нашу історію» [2, с. 286].

Зауважимо, що ідея оприявлена в багатьох розвідках, присвячених аналізу української історії. Наприклад, Олег

Ольжич у праці «Дух руїни» зазначає: «Ми, українці, не вспіли цього зробити, бо нам перешкодили в цьому орди з півночі та зі сходу, які нападали на нашу державу, а згодом сусіди, які наш знесилений нарід поконали, розбивши нашу державу і попровадивши у відношенні до нашого народу політику внутрішнього порізнення, відомого під назвою «діли й пануй» або «путь русіна на русіна» [3, с. 11-12].

Прив'язаність антиколоніального мислення до імперського центру прослідковується й на рівні тлумачення вчинків російської верхівки. Так, полковник Чечель звинувачує Петра І не в поневоленні України, а в недотриманні українсько-російських угод: «Та коли говорити про недостойність політичних вчинків, то зрайцею передовсім треба назвати тебе, царю, ти ж бо перший потоптав угоду між нашим батьком Хмелем і твоїм вітцем Олексієм, навівши свої війська на постій в Україні, на грабунок українського люду, і посягнув на наші одвічні вольності, задумавши перемінити в драгунів козацькі полки» [2, с. 264]. Цей епізод маркує у собі неусвідомлене закріплене уявлення про можливість відмінної історії за умови іншого/добрішого/справедливішого колонізатора.

Отже, антиколоніальний дискурс, попри націленість на опір імперському дискурсові й на розвиток та відновлення національної культури, продовжує залишатися в імперській системі координат. Українському антиколоніалізму іманентні міфологізація національного через міфологізацію часу та призначення української нації, її інтелігенції (ідея месіянства). Акцентуація на минулому веде до уникання активності в сучасному, що вказує на закріплену орієнтацію на програш, за яким цінність боротьби мотивується ідеєю майбутнього «золотого віку».

Література

1. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство / В. Будний, М. Ільницький. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2008. – 430 с.
2. Іваничук Р. Мальви. Орда: Романи / Роман Іваничук. – Донецьк: Сталкер, 2005. – 448 с.
3. Ольжич О. Дух руїни / Олег Ольжич. – К.: Смолоскип, 2007. – 52 с.